

СЛОВО ЗА ПОЧИНАЛИТЕ ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК КАТО КАРТИНА НА СРЕДНОВЕКОВНОТО ПРАВОСЛАВНО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ XIV – XV ВЕК

**Екатерина Стойчева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“**

Екатерина Стойчева. Слово об усопших Григория Цамблака как изображение средневекового православного общества XIV–XV вв.

Объектом исследования данной статьи являются социальные реалии во втором слове Книги Григория Цамблака, посвященном усопшим, а также многообразие иерархических слоев, которых автор касается в своей проповеди. Рассматривая Слово об усопших, мы ясно видим описанную Цамблаком социальную структуру средневекового православного общества. В результате того перед читателем раскрывается подробная картина образа жизни, навыков пользования некоторыми орудиями труда и ведения войны. Ценные сведения получаем также о будничной жизни войска – одного из доминирующих факторов в средневековом государстве.

Ключевые слова: Григорий Цамблaк, проповедь, средневековое общество, социальная структура

Ekaterina Stoycheva. Gregory Tsamblak's Homily of the Deceased as a Picture of the Orthodox Medieval Society from 14th to 15th Century

The object of study in the paper is Gregory Tsamblak's second homily Homily Of The Deceased. The focus is on the social life at the time and , the way in which he presents and discusses the social stratification and diversity in this sermon, which is directed to the public. Analysing Homily Of The Deceased, we can clearly see how Tsamblak describes the social structure of Orthodox medieval society. Thanks to this, the reader gets a detailed picture of the habits of life, the methods of using a number of tools(work instruments) and war times. The reader can also gain an insight into the everyday life of the army, as one of the dominant factors of the state in the Middle Ages.

Key words: Gregory Tsamblak, homily, medieval society, social structure

Поради религиозния характер на средновековната литература нейна основна цел е постигането на богопознание, което я обвързва с философските и богословските възгледи на епохата. Каноничния ѝ характер Юрий Лотман определя като „информационен парадокс“, тъй като „канонът обикновено предполага еднообразие, но в същото време самият той вече носи информация“ (Лотман 1990: 335). В тази перспектива средновековната литература бива изследвана като отражение на бита и начина на живот, на обичаите, традициите и духовните ценности в

средновековното общество. Средновековните текстове, особено житията, са многократно разглеждани в българската медиевистика като източник на информация за стила на живот и неговите кодове като храна, облекло и други (Ангелов 1985; Аризанова 2009; 2012; Наумов 2013).

Настоящата статия има за предмет на изследване социалните реалии в *Слово за починалите* от Григорий Цамблак и начина, по който раличните социални прослойки са обхванати и разгледани в тази обществено насочена проповед. Тъй като Григорий Цамблак е църковен деец, проповедник и писател, чиито произведения свързват българската, сръбската, румънската и руската литература, не можем да определим реалиите в текстовете му като характерни само за българското или някои от другите общества, с които Цамблак има досег. Напротив, можем да сметем тези примери именно като общославянски, предвид сходствата на тези общества през този период и широкия поглед на писателя върху тях.

Слово за починалите е предназначено за четене в събота преди Неделя Месопустна (Месни заговезни) през т. нар. подготвителни седмици от предпасхалния период. Този ден се свързва с общи възпоменателни последования, чрез които християните се молят за душите на всички починали. Вратата във всеобщото възкресение след Страшния съд обосновава съществуването на тези възпоменания и молитви за мъртвите, които биха променили тяхната постжитейска съдба. Цел на разглежданата проповед се оказва не толкова описанието на съдбата на праведната и неправедната душа след Страшния съд, а по-скоро разкриването на основанието за „присъдата“ и възможностите за навременно повлияване. Поради това в *Слово за починалите* се представя не само отхвърлянето на светските обвързаности като нужна стъпка към духовно извисяване, но са обхванати и разгледани различни социални групи и характерни материални и социални притежания на принадлежащите към тях хора.

Класовото разделение на обществото, заеманите постове и съответстващите им титли са изследвани и познати на науката (Билярски 1998), затова тук се спираме само на споменатите от Цамблак съсловия.

Цамблак първоначално разделя обществото на бедни и богати като цяло, а после се спира на различни съсловия от двете групи.

Ако е беден, да забогатее бърза. Ако е богат, по богатство другите да изпревари се стреми. И така, денем от работа, а нощем от грижи се изяжда: как на ниска цена много неща ще купи; как от печалбата двуетажен и триетажен дом ще построи; как на децата си поравно ще раздели; как за тях имоти и ниви ще приготви; как лозя ще насади; как чердите и стадата ще умножи; как кораб ще снаряди; как подходящата стока ще натовари; как на

далечно плаване ще тръгне...И така Индия, Египет, Етиопия (за една нощ, лежейки на леглото!) ще обиколи, без да може дори за кратко време, окаяният, със сън да замени.

(Цамблак 2014: 208)

Тук виждаме множество социални дейности, които са начин за разместване на социалната позиция и роля. Следващият абзац вече илюстрира отношенията между двете групи в обществото. За първи път се споменава и велможа – този път в ролята на човек, заемащ висока обществена позиция.

От велможите се бои, които властват, защото с многото богатства той трупа и много опасения, съмнения, страхове. Трепери, тича при тях, дарове носи, коленичи с изражение на купен роб, с вещи и раболепие благородноложението им се опитва да спечели.

(Цамблак 2014: 218)

Като пример за отношения в обществото Цамблак посочва и страха от крадци, които явно не са били рядко явление. Крадци и разбойници се споменават и на други места в текстовете на Цамблак, напр. случаят с Паисий Велики и неговият сблъсък с разбойниците, описан в *Похвално слово за преподобните отци*: „хванаха го разбойници и го затвориха в своята пещера със здраво вързани ръце и крака. И пак се впуснаха в обичайното си грабителство“ (Цамблак 2010: 74).

В *Слово за починалите* пък четем:

Но друга беда и тази надминава. От крадци, от грабителите по къщите се страхува. Бои се, че стените са овехтели, става начесто и оглежда мястото, където е скрито имането, дето мира не му дава. И ако птица, гадина или нещо друго вкъщи шукне, крадци му се струва, че са влезли.

(Цамблак 2014: 218)

Разглеждайки високите слоеве на обществото, Цамблак се спира на велможите, управителите и царя, като акцентът не е описание или характеристика на същите, а изтъкване на същинското внушение на словото – за преходността на човешките стремежи за богатство и власт:

Ако е велможа, не е доволен от това – управител се стреми да стане; после приятели и сродници със съвети прикотква, лицемерна близост показва, гошавки, после пиршества, съвети, ласкателства, обещания, всички приближени на царя се мъчи да спечели, на всички да угоди. Когато успее – отново по-големи тревоги, отново жилото на по-големи грижи: за войската

по суша, за снаряжението на кораби, за охраната на крепости, за посещенията на далечни краища и за безброй други такива работи. [...] Илюзия е, че човек има награда за безполезния труд.

(Цамблак 2014: 219)

В текста се споменават велможи и управители като общо название за представители на висшата аристокрация, без да се уточнява съответната длъжност. За събирателно название Цамблак използва думата велможа, която се употребява като обща за всички висши чиновници. Следващото стъпало в йерархията на висшето съсловие според Цамблак е „управителят“. Под „управител“ по-скоро трябва да разбираме представител на изпълнителната власт, т.е. назначен да управлява дадена област, служител, а не същински аристократ, който е едър собственик. Става ясно, че управителят, освен че заема по-високо място в йерархичната стълбица, отговаря и за дейности, свързани с войска, флот и „посещенията на далечни краища“, които вероятно са дипломатически мисии или инспекции върху поверените му територии. На последно място в обзора на висшето общество е описан и царят.

Така и царят: отблъсна народи – скити, варвари; велики победи постигна; всички острови подчини; цялото плавателно море обхвана; вселената покори – бърза и ненаселените (земи) да придобие; неплавателното плавателно да направи; ако би било възможно и самите зверове в планините и пуцинаците заедно със скотовете да събере и на волята си да ги подчини. О, от какви неща се измъчва, не разбирайки естеството! Ако толкова дълга е зимата за припечелването, къде е пролетта за усвояването? Подчиняват му се безбройни множества – копиеносци, защитници, войни под строй, велможи, князе, управители, – а той гледа сурово.

(Цамблак 2014: 219)

Проповедникът споменава и характерни притежания на висшето общество: скъпоценните камъни, бисерите, златотъканите постели и специалната храна, в сравнение с която обикновената изглежда „твърда“.

Описанието на различните по важност и социално положение „високи“ длъжности не е самоцел. То показва социалната роля и стереотипния образ на принадлежащата към дадена група личност. „Ако е велможа, не е доволен от това – управител се стреми да стане“, казва Цамблак, с което унифицира образа. На всеки велможа и управител се придават едни и същи черти – лицемерие, ласкателство, изобщо всички черти, присъщи на Августиновия земен град. Самият автор прави пояснение за целта на това описание в края на пасажа, в което сравнява образа на богатия (в случая велможа, управител) с прогнило дърво:

И подобно на дърво, което отвън изглежда величествено и прекрасно, а отвътре от червеи е проядено и прогнило, така и страдалецът: външно златни одежди носи, от всички почитан е, а отвътре – разяден и обезсилен от червеите на мислите.

(Цамблак 2014: 219)

Нагледно е илюстрирана социалната стълбица на средновековното висше общество и начините за изкачване по нея. Виждаме пример и за социално общуване между различни неравностойни групи – понискостоящата на велможите и по-високата – на приближените до царя:

[...] приятели и сродници със съвети прикотква, лицемерна близост показва, гощавки, после пиршества, съвети, ласкателства, обещания, всички приближени на царя се мъчи да спечели, на всички да угоди [...]

(Цамблак 2014: 219)

В описанието на царя отново виждаме илюстрация на социални отношения – този път и междусоциални (международни). Освен социалните отношения с поданиците („Подчиняват му се безбройни множества – копиеносци, защитници, войни под строй, велможи, князе, управители“) виждаме и контакти с други народи, при това в два различни аспекта. В единия случай се визира успехът на царя, който „отблъсна народи – скити, варвари“. Очевидно се имат предвид набезите на тези народи над управляваната от царя територия и тяхното прекратяване. В другия случай царят е нападащият: „всички острови подчини; цялото плавателно море обхвана“. И в двата случая – и като защитаващ, и като завладяващ, царят е представен като успешен. Тоест не се дава оценка на неговите земни действия като социално правилни или не, а само се поставят под въпрос нуждата и смисълът от тях в контекста на извоюването на най-важната земя – Божията.

В *Словото* Цамблак обръща поглед към войнишката служба, като изтъква тежката съдба на воина. От този период са известни различни военни длъжности, но авторът отново набляга не на описание на военните звания, а на трудностите на воинския живот.

Нека отгук да минем към войнишката служба и да видим колко задължения изпълняват: за себе си, за оръжието, за конете, от слънчев пек изгаряни и от поройни дъждове брулени, от слани и снегове премръзнали, изтошени от далечни походи, от постоянни усилия, от всекидневното очакване на смъртта. И като погледнеш, виждаш по тях следите на страданието: на лицето – рана от меч, често и око от стрела избодено, ръка отсечена, рамо от копие прободено.

(Цамблак 2014: 220)

В словото намираме и описание на военен лагер, на воинско снаряжение – описание на щитоносец, мечоносец и воин с колчан стрели, конник и конница и подготовка за битка.

Не виждате ли какво правят войниците във военния стан, докато се подготвят за предстоящото сражение? Колко старание, какво обучение, колко упражняване, колко пъти оголена гръд подставят. Един пълни колчан със стрели, като ги подрежда старателно с ръце; друг пък меч остри; трети шлем чисти и бронята подготвя; четвърти щит привързва и държейки копие под мишница, напада ту на едната, ту на другата страна, като постига ловкост и точност. Подобно на тях, опитните конници за известно време ограничават конете от храна, правят ги леки и подвижни и ги обучават в езда още преди битката да е настъпила.

(Цамблак 2014: 208)

Описанието е направено за сравнение с духовната битка, която всеки води със земното посредством духовни оръжия. Идеята за сблъсък на духовното и земното, уподобен на военна битка, е често срещана. Монасите и преподобните отци например са определяни като „Христови воини“, а техният противник е сатаната, явяващ се като възплъщение на земни изкушения или телесни страдания. Самото описание на военно снаряжение и подготовка говори за познанията и вероятно за преките наблюдения на военното дело.

Цамблак отделя особено внимание на моряците и моряшката служба и корабоплаването. Описанието, което дава на моряшкото всекидневие, подсказва, че самият той познава тази реалност – нещо необичайно за старобългарската традиция, която за разлика от византийската не е трайно свързана с морето и корабоплаването.

Какво напрежение, какво бодърстване на кормчията, каква предвидливост: много пъти, докато седи привързан и държи кормилото, едни обръщат платното, нагаждайки го по посока на вятъра, та да не би внезапно като нахлуе в средата на платното, да пречупи мачтата (и после – край на надеждата!); други пък възетата опъват; трети спускат долу от двете страни на кърмата така наречените крила, които сякаш с ръце задържат напора на вълните, преди да се ударят в кораба, та силата на устрема да укротят; някои пък водата изгребват.

(Цамблак 2014: 221)

В обрисването на напрегнатата картина на плаването виждаме описание на части от кораба (*кормилото, платното, мачтата, крилата, възетата*) и различни дейности по управлението му. Освен спо-

менаването на кормчията, Цамблак говори и за тези, които насочват платното по посока на вятъра, за други, които опъват въжетата или изгребват водата.

Важен стопански отрасъл, свързан със занаятчийското производство, е рудодобивът. Проповедникът споменава в словото си и тази професионална група с думите:

А тези, които добиват сребърни руди и други изкопаеми? Колко сажена земна дълбочина достигат, жилата следвайки (накъдето и да води тя!), въвирайки се в преизподнята на земята и заради естеството на среброто своето естество забравяйки?

(Цамблак 2014: 221)

Разглеждайки *Слово за починалите*, виждаме ясно как Цамблак описва социалната структура на балканското (ортодоксално) средновековно общество. Благодарение на това пред читателя се разкрива детайлна картина на начина на живот, методите на използване на редица оръдия на труда и войната. Също така ценна представа придобиваме и за ежедневието на войската като един от доминиращите фактори на държавността през Средновековието. От пасажа, описващ воинското ежедневието, ясно личи и разделението на видовете войскове части и отношението на средновековните воители към делото, с което се занимават. В частта, в която разглежда земеделците, авторът описва целия процес на зърнопроизводство, като посочва всички етапи на подготовка за сеитба и обработването на зърното. В същата част авторът разглежда и лозарството, като показва детайлно начина на приготвяне на вино:

Обра гроздето, стъпка го в лина, наля виното в делви, но ето че настана време за резитба: наостри лозарската ножица, мотиката взе, коловете приготви и се залови за работа.

(Цамблак 2014: 220)

Приведените примери позволяват да се направи изводът, че Григорий Цамблак дава в своя текст примери от всички социални слоеве и по този начин ги включва и като обекти, и като адресати в своето слово, като следва целите на проповедта. С помощта на тези примери Цамблак постига главната задача на своята проповед – да посочи модел за следване и в същото време да посъветва християните какво поведение трябва да имат, за да достигнат идеала на духовното съвършенство.

На няколко места в словото се среща подобно описание на заможен човек с високо обществено положение:

Прочутият, тънещ в разкош, в пурпур обличащият се, с изискани мазила мажещият се, страховит и с вида, и с гласа си [...]

(Цамблак 2014: 205)

Пиещият благовонни вина от златни чаши [...]

(Цамблак 2014: 205)

Днес е снажен, налят с охранена плът, с цветущ вид поради младостта, здрав и силен, неудържим в устрема си... Някой пък, прочут с имоти и богатство, тъпна ласкатели около него: подаръци от лицемерни приятели, угоднически заради изгодата от него; безчислена родя – и всичките лицемерни; безчислено множество, което го следва: едни – заради пиршествата, други пък – заради някакви свои нужди му досаждат. От тях съпровождан, когато излиза или пък се връща, завист поражда у тези, които го гледат. Прибави към богатството и някое градско брожение, почести от царе или притеснение от чуждоземци, военачалството, глашатая пред него, викан силно, охраната от двете му страни – поразяващо впечатление поражда у предвожданите. Раните, грабежите, яростните побои, затворите – заради тези неща нетърпим страх от подчинените се натрупва.

(Цамблак 2014: 203)

Така разгледаните примери на изображение на социалната действителност могат да се обобщят в няколко направления. От едната страна са чисто материалните елементи на човешкия живот, като храна, облекло и т.н. Като друг аспект на социалното можем да възприемем социалните отношения в обществото или по-точно в различните общности. В текстовете са описани социалните структури както на светската общност, така и на духовната общност. Йерархическото разделение в общността на миряните е описано във връзка с ненужните според автора стремежи за власт, богатство и издигане в социалните среди, които отдалечават човека от основната му цел – небесния свят.

Разглеждайки посочените примери от бита на слушателите си, Цамблак описва и реалната, и препоръчаната действителност, като задава модел за достигане на идеалния образ на истинския християнин. В словото си проповедникът дава оценка на действителността, подлага на преценка конкретния живот на слушателите в светлината на разкритите от него мисли и поставя задачи, като апелира те да се изпълняват, за да бъде постигнат по-разумен и праведен живот.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1985:** Ангелов, Д. *Българинът в Средновековието (светоглед, идеология, душевност)*. Варна: Георги Бакалов, 1985.
- Аризанова 2009:** Аризанова, С. Храната на средновековните български манастири (по данни на агиографската книжнина от XIII – XV век). // *История*, 2009, кн. 4, 9 – 18.
- Аризанова 2012:** Аризанова, С. Облеклото на българите в старобългарската литература от XII – XV век. // *Collegium Historicum*, т. 2. София, 2012, 289 – 305.
- Аризанова 2013:** Аризанова, С. *Българите в агиографията от XIII – XV век. Общество, бит и култура*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2013.
- Биярски 1998:** Биярски, Ив. *Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII – XIV век)*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998.
- Лотман 1990:** Лотман, Ю. Каноничното изкуство като информационен парадокс. // Лотман, Ю. *Поетика. Типология на културата*. София: Народна култура, 1990, 333 – 340.
- Наумов 2013:** Наумов, А. Семейният живот на православните славянски светци според балканската агиография. // *Старобългарска литература*, кн. 48, 2013, 129 – 136.
- Цамблак 2010:** Григорий Цамблак. Слово за преподобните отци. Адаптация на съвременен български език: Д. Петканова. // Григорий Цамблак. *Избрани съчинения*. Велико Търново: Абагар, 2010, 73 – 96.
- Цамблак 2014:** Цамблак, Григорий. Слово за починалите. Адаптация на съвременен български език: М. Спасова. // *Tradycje bizantyjskie. Romantyzm i inne epoki*. Red. Edward Kasperski, Olaf Krasowski, Warszawa: Wydział polonistyki UW, 2, 2014, 199 – 224.
- Цамблак 2013:** Цамблак, Григорий. Слово за монашеското житие. Адаптация на съвременен български език: М. Спасова. // *Език и литература*, 2013, 1 – 2, 137 – 145.

Фотохудожник: Роси Харди.
Весна Парун, „Преследвам стадото от думи“